

Küresel Bir Sorun Olarak Din ve Şiddet

M. Ali KIRMAN*

ABSTRACT

Religion and Violence as a Global Matter: *Terrorist acts and the violent actions, and the most devastating of them in recent years have been increased. Especially after the attacks of September 11, terrorism as a violent action has been a global matter in whole world. This fact has sparked a fundamental debate both in the West and within the Muslim world regarding the link between these acts and the teachings of religions, especially of Islam. Although there is a relationship between religion and violence, terrorism is not the religious phenomenon nor is especially the Islamic, but it is a multi-dimensional phenomenon, and has an additional religious dimension. The non-religious etiologies of this phenomenon include social, political, economic and cultural causes, i.e. alienation, poverty, global inequalities, and rebellion against Western or global cultural colonialism.*

KEY WORDS: *Religion, Violence, Terrorism, Fundamentalism, Globalization*

1. Küreselleşme, 11 Eylül Olayı ve Fundamentalizm Korkusu

Geride kalan 20. yüzyılın ikinci yarısı, özellikle son çeyreği tüm dünyada hem dinî eğilimlerin hem de dinî sembol ve argümanlarla meşrulaştırılmaya çalışılan şiddet ve terör olaylarının yükselişine şahit olmuştur. Söz gelimi, İsrail’de Yahudilerle Filistinliler arasında devam eden çatışmalar, Kuzey İrlanda’da yaşananlar, Balkanlardaki dinî-milliyetçi çatışmalar, Afrika’daki etnik savaşlar, Hindistan ile Pakistan arasındaki kaynayan çatışma dinî referanslı terör eylemlerinden sadece bir kaçıdır. Bununla birlikte 1950’den sonra ortaya çıkan ve 1970’li yıllardan itibaren tüm dünyada yaygınlık gösteren ve “yeni dinî hareketler” olarak adlandırılan oluşumlar tarafından düzenlenen bir takım şiddet eylemleri, söz gelimi baskı, zulüm ve beyin yıkama şeklinde zorla taraftar toplamaları ve üyelerini toplu intiharlara sürüklemeleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Ancak 11 Eylül 2001 tarihinde New York’taki Dünya Ticaret Merkezi’ne karşı gerçekleştirilen saldırı ile başlayan ve İstanbul, Madrid ve Kuzey Osetya’da binlerce masum insanın ölümüne sebebiyet veren terör eylemleri, esas itibarıyla bir çok yönden farklı bir terörist eylem olarak daha önce yaşanan dinî referanslı çatışmaları ve savaşları bir anlamda gölgede bırakmış ve dünya gündemine oturmıştır. Şiddetin

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

küresel bir sorun haline dönüşmesiyle birlikte ciddi bir güvenlik sorunu ve buna bağlı olarak yeni bir güvenlik paradigması¹ ortaya çıkmıştır.

Şiddetin küresel bir sorun haline dönüşmesinde ABD'nin önemli rolü olduğu söylenebilir. Zira 11 Eylül saldırısından önce ABD uluslar arası terörist saldırılardan önemli ölçüde uzak kalmıştır. Her ne kadar ABD'de 1995 yılında Oklahoma şehrinde 168 kişinin ölümüne yol açan terörist saldırı olmuşsa da, saldırının sorumlusu olarak David Yanlıları² akımına sempati duyan Timothy McVeigh'in yakalanarak idam edilmesiyle problem büyümeden çözülmüştü. Amerikan toplumunda zaman zaman yerli terörist gruplar tarafından saldırılar düzenlenmişse de, 11 Eylül'den önce ABD'de terörizmin sadece Orta-doğu veya Avrupa'ya özgü olduğu düşünülürdü. Dolayısıyla Amerikan toplumunun terörü yakından tanınması ve anlaması, 11 Eylül saldırısıyla mümkün olmuş ve bu olaydan sonra terör küresel bir sorun olarak ele alınmaya başlamıştır. Aslında bu durum, küreselleşme sürecinin en önemli yapımcılarından biri olan ABD'nin gücünü dünya kamuoyuna ilan etmesi şeklinde de okunabilir.

Yaklaşık üç bin masum insanın öldüğü küresel bir terör olayı olan 11 Eylül saldırısından sonra başta ABD olmak üzere tüm dünyada bir korku ve panik dalgasının artmasına şahit olunmuştur. Günümüzde Batı toplumlarında "fundafobi" olarak da adlandırılan "fundamentalizm" korkusunun dünyanın birçok bölgesinde önemli bir olgu³ haline gelmesiyle birlikte bu sorunu aşmak ve fundamentalizme karşı mücadele etmek için benzer bir ideolojik yaklaşımla meseleye yaklaşmak adeta moda olmuştur. Bu çerçevede doğruluğu bugün bile kesinleşmemiş bir takım bulgularla son zamanlarda yaşanan terör ve şiddet olaylarının, en azından önemli bir kısmının İslam adına işlendiği⁴ gerçeğinden hareketle şiddet ve terör eylemleri ile dinlerin, özellikle de İslam'ın öğretileri arasında zorunlu bir bağ kurulmaya çalışılmış, hatta "medeniyetler savaşı", "haçlı seferi" gibi ölçsüz ifadelerle İslam'a ve İslam dünyasına yönelik sözler sarfedilmiş ve İslamî fundamentalizm olarak nitelenen olgunun veba olduğundan söz edilmiştir.⁵ Bu tür değerlendirme-

1 Yeni güvenlik paradigması için bkz. Kostas Ifantis, "Understanding International Politics after the 11 September Terrorist Attacks: A Note on the New Security Paradigm", *Journal of International Affairs*, Vol.VII, No.1, May-March 2002, (<http://www.mfa.gov.tr>) [15 Aralık 2003]

2 David Yanlıları (Branch Davidians): 1929 yılında Victor Tasho Houteff (1885-1955) tarafından kurulan muhafazakâr hristiyan inancına sahip bir hareket. Yedinci Gün Adventistleri içerisinde bir kol olan bu akımın 1993 yılında üye sayısı yaklaşık 130 iken bugün son mühtedileriyle birlikte 30-50 arası oldukları tahmin edilmektedir. Bkz. (www.religiousmovements.lib.virginia.edu) [5 Ocak 2002].

3 Bkz. Mark Juergensmeyer, "Anti-Fundamentalizm", *Sekülerizm Sorğulanıyor*, haz. A.Köse, İstanbul, Fuhk Yay., 2002, s.243

4 İslam adına gerçekleştirilen terör eylemlerin teolojik ve sosyolojik kaynakları ile ilgili analizler için bkz. Hüsnü E. Bodur, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Temmuz-Aralık 2003, s.7-20; Shmuel Bar, "The Religious Sources of Islamic Terrorism", *Policy Review*, Issue 125, June/July 2004, s.27-37; Daniel Philpott, "The Challenge of September 11 to Secularism in International Relations", *World Politics*, Vol.55, No.1, October 2002, p. 66-95

5 Bkz. Juergensmeyer, *agm*, s. 224-5

lerin arka planında, Batı dünyasının İslam'a karşı önyargılarının belirleyici olduğu bilinmektedir. Nitekim, 11 Eylül olayının Batı dünyasında, genelde, medenî Batının ulaştığı insanî ve üstün değerlere karşı bir savaş şeklinde yorumlandığını belirten bir araştırmacı,⁶ bu konuda yapılan tartışmaların genel olarak iki temel varsayıma dayandığını; bunlardan birinin, şiddet ve anarşi üreten bir din olarak İslam'ın geçmişte ve günümüzde anarşist ve terörist karakterli insanlar yetiştirdiği; buna karşılık diğerinin ise, Hıristiyanlığın sevgi, barış ve hoşgörü dini olarak günümüzde Batı toplumlarının sahip olduğu şekilde üstün insanî medenî değerler üreten bir gelenek olduğu şeklinde özetlenebileceğini ifade eder. Fakat her halükârda küresel anlamda yaşanan terör ve şiddet olaylarını analiz ederken kolaycı ve indirgemeci, hatta küçümseyici bir yaklaşımla "fundamentalizm", özellikle de "İslamî fundamentalizm" kavramlarını kullanmak, söz konusu olgunun önemini ve karmaşıklığını anlamamak ve belki de anlamak istememekle doğrudan alâkalı olsa gerektir.

Bununla birlikte küresel bir terör olayı olan 11 Eylül saldırısı, aynı zamanda, başta Amerikan halkı olmak üzere aslında tüm dünyada küreselleşme, ekonomik ve teknolojik gelişme ile bu gelişmenin insanın sonunu hazırlayabileceği üzerinde düşünme eğilimini arttırmış ve bazı gerçeklerin yeniden farkedilmesine yol açan bir sorgulama ve arayış sürecini başlatmıştır. Bir diğer ifadeyle, 11 Eylül olayı din, siyaset, küreselleşme ve şiddet konularındaki tartışmalar açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu çerçevede daha gerçekçi ve sosyolojik bir yaklaşımla, İslam'ın Afrika'dan Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yayılmış olması itibariyle monolitik bir din olmadığı,⁷ çeşitli versiyonlarının olduğu hatırlanmış ve İslam dini ile onun aşırı bir yorumunu benimseyen radikallerin faaliyetleri dikkatli bir biçimde birbirinden ayrılmış; bu çerçevede Türk yorumu sürekli öne çıkarılmıştır.⁸ Bugün artık 11 Eylül olayı, hristiyan çevrelerde sadece hristiyan Batıya karşı değil, bütün dinî geleneklere karşı bir meydan okuma olarak değerlendirildiği⁹ gibi, Batılı ülkelerde "İslam'ı bütünüyle olumsuz bir imajla algılamamanın ve kötü görmemenin Batı için en büyük tehlike olduğu" yönünde yorumlar da yapılmaya başlanmıştır.¹⁰

6 Şinasi Gündüz, *Dinsel Şiddet: Şevgi Söyleminden Şiddet Realitesine Hıristiyanlık*, İstanbul, Etüt Yay., 2002

7 Bkz. Bruce B. Lawrence, *Shattering the Myth: Islam beyond Violence*, Princeton, Princeton University Press, 1998, s.4

8 Hakkında çeşitli makaleler ve kitaplar yazılmış; panel, sempozyum, konferans şeklinde çeşitli platformlarda tartışılmış olduğuna bakılırsa Türk modeli tartışmalarının başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere tüm dünya kamuoyunda önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Hatta Türkiye'nin AB'ye giriş sürecinde en önemli kozu olarak değerlendirilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Ali Kirman, "Küresel Bir Model Olarak Türkiye ve Türk Müslümanlığının İmkânı", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Temmuz-Aralık 2003, s.53-68

9 Bkz. Hans Ucko, "Religion and Violence: an inter-religious exploration", *The Ecumenical Review*, April 2003, (<http://www.findarticles.com>) [21 Haziran 2004].

10 Juergensmeyer, a.g.m., s.244

Anlaşıldığı kadarıyla küresel bir sorun olarak şiddet, bugün sadece Batı toplumlarını değil, bütün toplumları tehdit edici olduğu kadar aynı zamanda çözülmesi gereken bir problem olarak tüm dünya gündemindeki önemini korumaktadır. Zira terörün küreselleşmesi ve kitleselleşmesi süreci yeryüzünde herkesi potansiyel hedef veya kurban haline getirmiş ve geniş bir terdihinlik yaratmıştır. Bu bağlamda din ile şiddet ve terör olayları arasında bir ilişkinin var olup olmadığı sorunsalını kapsamlı bir şekilde analiz etmek ve eğer varsa bu ilişkinin mahiyeti ve doğası hakkında bilimsel tespitlerde bulunmak büyük bir önem taşımaktadır. Aslına bakılırsa bu mesele, son yıllarda, dinî karakterli toplumsal olgular üzerinde çalışmalarıyla tanınan sosyal bilimciler arasında giderek daha çok ele alınır olmuştur. Bu bağlamda şiddetin mahiyeti ile ilgili bazı belirlemelerde bulunulmuştur. Buna göre şiddet, bazen bir 'hareket', bazen bir 'süreç' kimi zaman da bir 'ilişki' olarak çok değişik şekillerde kavramlaştırılmıştır.¹¹ Buradaki en temel sorun, din gibi, şiddetin de insanlık tarihinin en eski olgularından biri olmasından kaynaklanmaktadır. Eski olduğu kadar aynı zamanda çok boyutlu ve karmaşık bir doğası olması itibarıyla bütünüyle kuşatılamıyor ve tam bir tanımlı yapılamıyorsa da, yine de belli özelliklerini göz önüne alarak ana hatlarının belirginleştirilmesi söz konusudur ve böyle bir çaba, konunun anlaşılması açısından son derece önemlidir.

2. Bir Kavram Olarak Şiddet ve Terör

Her ne kadar üzerinde mutabık kalınmış bir tanımlı veya bir tipolojisi yapılamamış ise de,¹² şiddet kavramı, en genel anlamda, bir insanı korkutmak, yıldırma, yaralamak veya öldürmek ya da bir mala zarar vermek amacıyla "fizikî güç kullanımı" şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak bu tür tanımların çok genel olduğunu belirtmek gerekir. Söz gelimi bugün insanoğlunun sahip olduğu teknoloji sayesinde kimyasal ve biyolojik silahlarla bir kişiyi fizikî güç kullanmadan da incitmek veya yaralamak ve hatta yok etmek mümkündür. Öte yandan adam kaçırmak veya ırza tecavüz gibi olaylarda mağdurların direnç göstermemesi durumunda da fizikî şiddet kullanımı söz konusu değildir. Herhangi bir fizikî güç kullanımı söz konusu olmamakla birlikte bir kişiyi sözle incitmek, bir kişiyi suça veya bir şiddet eylemine azmettirmek de bu kapsamda ele alınabilir. Anlaşılan şiddeti tanımlarken çoğu zaman kullanılan "fizikî güç kullanımı", şiddet eylemlerinin bütün türlerinde zorunlu olarak yer alan bir unsur değildir. Şu halde meseleyi ele alırken şiddet eylemlerinin çok çeşitli olan türlerini ayırtmak gerekmektedir.

11 David G. Bromley and J. Gordon Melton, "Violence and Religion in Perspective", *Cults, Religion and Violence*, D.G. Bromley and J.G. Melton (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s.1

12 Şiddet ve terörün farklı tanımları ve tipolojileri için bkz. Ronald E. Hall, "A Note on September Eleventh: the Arabization of Terrorism", *The Social Science Journal*, Vol.40, Issue 3, 2003, s.459-464; Murat Karagöz, "September 11: A New Type of Terrorism", *Journal of International Affairs*, Vol.VII, No.3, September-November 2002, (<http://www.mfa.gov.tr>) [15 Mart 2003]

Şiddet, bireysel boyutta olabildiği gibi toplu halde gerçekleştirilen kolektif türleri de vardır. Bireylerin yaralanmasına veya ölümüne yol açan ya da cinsel şiddete neden olan davranışlar ile hangi gerekçelerle olursa olsun bir insanın kendi canına kıyması, intihar etmesi bireysel şiddet kapsamında değerlendirilir. İkinci kategoriyi oluşturan kolektif şiddet ise, gruplar veya devletler eliyle uygulanan şiddet eylemleri ve uluslar arası boyutta gerçekleşen şiddet eylemleri olmak üzere üç ana başlıkta toplanmaktadır. Grup şiddeti başlığı altında kan davası, holiganizm, din-mezhep çatışmaları, ırk ayrımı ve mafya terörü sayılabilirken, insan haklarının ihlali, soykırım, ırk ayrımı, doğa ve çevre tahribi, atom santrallerinin kurulması gibi şiddet örnekleri de devlet şiddeti kategorisinde zikredilebilir. Uluslar arası şiddet örnekleri olarak da savaş durumu, geçici işgaller, bir ülkenin diğerine siyasi veya ekonomik ambargo uygulaması sayılabilir. Anlaşıldığı kadarıyla şiddet, bir insanın diğerini öldürmesi örneğinde olduğu gibi bireysel davranışlarla ilgili olabildiği gibi, savaş, devrim, terörizm, toplu intiharlar gibi kitlesel ölüm olayları şeklinde de tezahür edebilir. Ancak şiddet, doğası gereği kolektif, yani toplumsal bir olaydır. Ancak kolektif bir davranış olması, bireylerin şiddet olayları üzerinde fikir birliği ettiği anlamına gelmez. Bir toplumda şiddete karşı farklı bakış açılarının varlığı söz konusudur. Mesela şiddet, şiddete maruz kalsın veya kalmasin toplumun çoğunluğu için bir problem iken, uygulayanlar açısından sadece bir araç olmaktadır.

Son derece vahşi ve insanlık dışı bir şiddet eylemi olan terörizm ise, siyasi, dinî veya ideolojik amaçlarla hükümetleri ya da toplumları korkutmak ve gözdağı vermek ya da bir konuda bir karara zorlamak için masum insanlara veya mala karşı yasal olmayan güç veya şiddet kullanımı anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle, insanlara ya da belli bir kitleye, belirli bir mesajı vermek ya da bir iktidarı zorla kabul ettirmek için genelde insanların önem verdiği, güven duyduğu, onlar için simgesel önemi olan yerlere müdahaleyle kendini gösteren, bireysel planda insanlarda korku, stres ve panik reaksiyonu oluşturan, bilişsel fonksiyonlarının karışmasına neden olan, toplumsal planda ise sivil düzeni bozarak güvensizlik ortamı oluşturan şiddet eylemleri olarak tanımlanabilir.

Terörizmin tanımlarında üç temel unsurun altı çizilmektedir. Buna göre bir eyleme 'terörist' nitelemesi yapabilmek için eylemde intikam ve tedhiş amaçlı öldürmeler gibi belli düzeyde mutlaka şiddet kullanımının olması gerekmektedir. Ancak terörü salt şiddete indirgeyerek açıklamak yetersiz kalmaktadır. Çünkü devletlerin meşru çerçevede, yani hukuk içerisinde kalarak şiddet kullanma yetkileri vardır. Suç teşkil eden fiilleri işleyenlerin yargılanıp cezalandırılması da bir tür şiddet kullanımı olmaktadır. Buna göndermede bulunan Max Weber, otorite tiplerini sayarken şiddetin meşru kullanımını devletin tekeline verir ve devletin başka türlü tanımlanamayacağını ifade eder.¹³ Bir terör eyleminde bulunması gereken bir diğer unsur, eylemin

13 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. T.Parla, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay. 1986, s.288; Karş. Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. K.Alemdar, Ankara, 1986, s.533-4

siyasî, dinî veya ideolojik bir amacının olmasıdır. Bu çerçevede siyasî, dinî veya ideolojik bir amaçla yapılan terörist hareketlerin genellikle amaçlarına ulaşmak için gizli ve yeraltı faaliyetlere yöneldiği bilinmektedir. Aynı zamanda suç kapsamına giren terörist eylemler aslında amaç değil bir araçtır. Bir terör eyleminde bulunması gereken üçüncü unsur, eylemin masum insanları hedef almasıdır. Son derece etkili, kapsamlı ve sistematik bir şiddet türü olan terör ve benzeri olayların sonuçları itibariyle, sadece insanları etkilemediği, ikincil hasarlar olarak anılan çevresel yıkıma ve ekosistemin tahribine yol açtığı bilinmektedir.¹⁴

Modern teknolojik imkânların artmasıyla birlikte terörist eylemlerin de çeşitlendiği söylenebilir. Söz gelimi 1990'lardan itibaren nükleer, kimyasal ve biyolojik silahların kullanımı söz konusu olmuştur. Anlaşılan terörizm, statik bir paradigma olmaktan ziyade her an evrilen bir süreçtir.¹⁵ Dolayısıyla günümüzde terör olgusunu tanımlamada ciddi bir sıkıntının varlığı söz konusudur. Bununla birlikte terör ve şiddet konusunda sosyolojik bir analiz yaparken "klasik" ve "modern" şeklinde analitik bir ayırım yapmak oldukça açıklayıcı olacaktır. Adam öldürme, şiddet ve zor kullanma olaylarının çok eski zamanlara kadar uzanan bir geçmişinin olduğu bilinmekle birlikte birçok masum insanın ölümünü amaçlayan, fakat aslında daha başka siyasî ve ideolojik hedeflerin bir parçası olarak bilinçli bir şekilde planlanıp gerçekleştirilen terör ve şiddet olaylarının modern zamanlara özgü olduğundan söz edilebilir. Gerçekten de modern zamanlarda gerçekleştirilen terör olaylarının amaç ve kullanılan teknikler açısından klasik olanlardan farklı olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Modern terör olgusunun en temel özelliği 'asimetrik' ve 'stratejik' olmasıdır. Bir diğer ifadeyle, küresel terör, güç dengesi açısından eşit olmayan taraflar arasında ve çok ince hesaplar ve amaçlar etrafında yapılmakta ve bu savaşta gerek terör örgütleri gerekse teröre karşı mücadele verdiğini ifade eden güçler hiçbir meşruiyet kaygısı taşımadan hemen her yöntemi kolaylıkla kullanabilmektedirler. Modern terör esas itibariyle siyasal ve ekonomik çıkar çatışmalarına dayanmakla birlikte çoğu zaman ona kültürel bir kimlik atfedildiği de bilinmektedir.

3. Şiddet ve Dinî Hareketler

Şiddet türleri arasında dinî inanç ve değerlerin referans alındığı veya dinsel sembol ve argümanlarla meşrulaştırılmaya çalışıldığı bir başka şiddet türünden de söz edilebilir. Bir dinî gelenek içerisinde aşırı uçlarda yer alan marjinal düşünceler veya inanç sistemlerinin, bazı davranışları, özellikle saldırganlığı kutsaması ve yüceltmesi durumunda ortaya çıkan terör ve şiddet eylemlerini "dinî terörizm" olarak adlandırmak mümkündür. Söz gelimi dinî bir grubun, fizikî güç kullanımını olsun veya olmasın beyin yıkama yoluyla

14 Bkz. Hakan Altıntaş, "Savaşların Çevresel Boyutu ve Ekosistem Üzerindeki Geri Dönüşü Olmayan Etkileri", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 8, s.131-156

15 Murat Karagöz, "September 11: A New Type of Terrorism", *Journal of International Affairs*, Vol.VII, No.3, September-November 2002, (<http://www.mfa.gov.tr>) [15 Mart 2003]

taraf tar bulma çalışmaları;¹⁶ dinî sembollerin kutsallığına hael getiren veya onların kutsallıklarını ortadan kaldıran ya da ahlakî açıdan nefret uyandıran eylemler –ki bu tür eylemleri “sembolik şiddet” adıyla ayrı bir kategoride ele almak da mümkündür– ile dinî inanç veya düşüncelelerden dolayı kişilerin toplum tarafından organize bir şekilde engellenmeye maruz kalmaları birer dinî şiddet örnekleri olarak zikredilebilir. Bununla birlikte hangi boyutta olursa olsun dünya nimetlerinden el ayak çekerek uzlet (asceticism) hayatına yönelme veya dinî gerekçelerle, şehit olma arzusuyla bir insanın kendi canına kıyması, intihar etmesi dinî şiddet kapsamında ele alınabilir. Bununla birlikte bir dinî grubun içerisinde bir üyenin ayrılması durumunda da bir takım şiddet olayları meydana gelebilir. Bu tür bir şiddet eylemi, ayrılanların damgalanması, tehdit edilmesi veya öldürülmesi şeklinde olabileceği gibi, ayrılan üye veya üyeler tarafından da, başta grubun lideri olmak üzere ileri gelen yönetici kadroya yönelik de düzenlenebilir. Ancak dinî terörizm denildiğinde daha ziyade bir dinî gelenek içerisinde aşırı uçlarda yer alan marjinal düşünceler veya inanç sistemlerinin, bazı davranışları, özellikle saldırganlığı kutsaması ve yüceltmesi durumunda ortaya çıkan terör ve şiddet eylemleri anlaşılır. Söz gelimi dinî bir grubun üyelerinin toplumsal kurumlara yönelik saldırılar düzenleyerek¹⁷ toplumsal düzeni tehdit etmeleri bu kapsamda değerlendirilir. Dinî hareketlerin güç ve etkinlik açısından sahip oldukları potansiyeller onların gerçekleştirdiği şiddet eylemlerinin türüne de yansımaktadır. Söz gelimi kategorik bir ayırım yapmak gerekirse, küçük bir dinî grup daha ziyade etki gücü sınırlı sembolik şiddet eylemleri sergilerken büyük boy örgütlenmeler de ulusal sınırları aşan ve çok etkili küresel silahlı terör eylemlerine yönelmektedir.¹⁸

Daha ziyade ilahî amaçlarla gerçekleştirilen ve dolayısıyla farklı değer sistemi ve meşrulaştırma aracı olan dinî terörizm, aslında yeni bir olgu değildir. Tarihî süreçte bunun çok çeşitli örneklerine hemen her toplumda ve dinî gelenekte rastlamak mümkündür.¹⁹ Bir diğer ifadeyle terörizmin dini ve coğrafyası yoktur. Her ne kadar bazı Batılı araştırmacılar, ilk terör eylemlerinin, 11. yüzyılda İran, Suriye ve Filistin’de aktif olan ve Sünnî Müslümanlara ve hristiyanlara yönelik çok sayıda suikast düzenlemiş olan Hasan Sabbah’ın önderliğindeki Şii Hařhařler²⁰ tarafından Alamut Kalesi’nde planlandığını

16 Beyin yıkama teorileri hakkında bkz. M. Ali Kirman, “Beyin Yıkama Teorileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XLV, Sayı 1, 2004, s.107-132

17 Bunlar sözlü saldırı şeklinde olabileceği gibi vurma, yaralama, öldürme, adam kaçırma gibi fiilî saldırı şeklinde de olabilir. Bkz. Bromley and Melton, *a.g.m.*, s.1

18 John R. Hall, “Religion and Violence: Social Processes in Comparative Perspective”, *Handbook for the Sociology of Religion*, Michele Dillon (ed.), Cambridge, Cambridge University Press (forthcoming), s.22

19 Bu hususta bkz. Baki Adam, “Yahudilik ve şiddet”, *İslamiyat*, C.5, Sayı 1, Ocak-Mart 2002, s.23-34; Şinasi Gündüz, “Hristiyanlıkta şiddetin Meşruiyet Zeminini”, *İslamiyat*, C.5, S.1, Ocak-Mart 2002, s.35-56

20 Haşhaşler hakkında bkz. Ethem R. Fiğlalı, *ağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, 6. baskı, Ankara, Selçuk Yay., 1993, s.130-9; Muhammed Ebu Zehra, *İslam’da İtikadî, Siyasi ve Fikihî İslam Mezhepler Tarihi*, ev. S.Kaya, Ankara, s.60-2

ve buradan dünyaya yayıldığını iddia ederlerse de, bu tür görüşlerin çok fazla isabetli olmadığı; zira suikastın, Alamut'tan önce de gerek Doğu'da gerek Batı'da özellikle iktidar mücadelesi veren gruplar arasında çok daha eski zamanlarda beri cereyan ettiği bilinmektedir. Nitekim Hristiyanlık ile şiddet ilişkisini inceleyen araştırmacılar, çarmlıh teolojisi bağlamında oluşturulan metinlerin hristiyanların bilinçaltında her zaman şiddeti yakmaya hazır bir kıvılcım olduğunu belirtmektedirler.²¹ Din ve şiddet ilişkisini araştıranlar, Yahudiliğin şiddet üzerine kurulmuş bir din olduğunu iddia ederler.²² Söz gelimi, aşırı Yahudi gruplar Filistin'in Romalılar tarafından işgali sırasında Kudüs'te aktif idiler. Yaptıkları suikastlarda kısa bir hançer (sica) kullanırlardı. "Zealot" olarak anılan bu insanlar M.S. 70 yılında yok olana kadar Romalı yöneticilere saldırmışlardır. Öte yandan İsrail Devleti kurulmadan önce Irgun ve Stern Gang adlı iki grup vardı ve bunlar İngiliz hükümetine karşı terörist eylemler yapmaktaydı. İsrail Devleti kurulduktan sonra bunların eylemleri de bitmiştir. İsrail'in eski başbakanlarından Menahem Begin Irgun grubun, İzak Şamir de Stern Gang grubunun lideri idi.²³

Terörizm, 19. yüzyılın ortaları ile 20. yüzyılın başlarında suikast ve bombalama olayları şeklinde özellikle Avrupa'da tercih edilen bir taktik olarak görülmüşse de, I. ve II. dünya savaşları arasında Avrupa'da etkili olan terörist eylemlerin daha sonra Ortadoğu'ya ve Asya'ya kaymış olduğu görülür. Özellikle Filistin'de bir devlet terörü uygulayan İsrail ile canlı bombalar şeklinde intihar saldırıları düzenleyen Filistinliler arasında cereyan eden çatışmalar Ortadoğu'da terörist faaliyetlerin halen devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye'de bir dönem, özellikle 1950'li yıllarda daha çok Atatürk'ün büst ve heykellerini karşı bombalı saldırılar düzenleyen ve kamu güvenliğini tehdit eden Ticanîler, toplumun geniş kesiminde huzursuzluk yaratmıştı. 1990'lı yıllarda ise toplumu en çok rahatsız eden dinî hareketlerin başında Hizbullah örgütü gelmekte idi.²⁴ Çok sayıda öldürme, adam kaçırmaya olaylarının faili olan bu hareket, güvenlik güçlerinin düzenlediği operasyonlarla bugün artık çökertilmiş durumdadır. Öte yandan birkaç lise öğrencisinin intiharıyla adından söz ettiren Satanizm²⁵ ise, kökü dışarıda olmakla birlikte, gençler için önemli bir tehdit unsuru olmaya devam etmektedir.²⁶

İleri düzeyde sanayileşmiş Batı toplumlarında 1950'den sonra ortaya çıkan ve 1970'li yıllardan itibaren tüm dünyada yaygınlık kazanan yeni dinî hareketlerin bir kısmının çeşitli suikast, bombalama, toplu intihar gibi cina-

21 Bkz. Gündüz, a.g.m., s.56

22 Bkz. Adam, a.g.m., s.23

23 Bkz. "Terrorism: An Overview", (<http://www.meta-religion.com>) [21 Haziran 2004]

24 Hizbullah hakkında bkz. Taha Akyol, Hariciler ve Hizbullah, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2000

25 Satanizm hakkında bkz. Ahmet Güç, Satanizm Şeytana Tapınmanın Yeni Adı, İstanbul, Alfa Yay., 1999; Kemal Akmaral, Uyuşturucu Seks ve Şiddet: Satanizm Şeytan Üçgeni, İstanbul, Bilge Karınca Yay.

26 Bkz. M. Ali Kirman, "Küresel Kült Savaşlarının Yapıldığı Meydan: Gençlik ve Aile", Diyanet İlmî Dergi, C.40, Sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2004, s.61-72

yet ve ölüm olaylarına karışmış olması, şiddet ve terör eylemlerinin bir tek topluma veya dinî geleneğe özgü olmadığını en açık örneğini oluşturmaktadır. Geleneksel din anlayışına meydan okuma şeklinde ortaya çıkan bu hareketlerin, toplumdaki yaygın din anlayışının bir yansıması olan resmi-dinî kurum ve makamlara karşı saldırgan bir tavır içinde olduğu, insanların beynlerini yıkadığı, akullarını ipotek altına aldığı, dolayısıyla üyelerinin de rasyonel düşünce ve analizlerden ziyade irrasyonel bir tarzda duygusal olarak hareket ettiklerine dair yaygın bir kanaat vardır.²⁷ Bu bağlamda söz konusu hareketlerin liderlerinin ve iç elitin maddî hırs peşinde koşma, tamahkârlık, dolandırıcılık, istismar, gösterişe dayalı aldatıcı ibadetler ve cinsel sapıklık gibi olumsuz davranışlar sergilemenin ötesinde uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı, siyasî entrika, çocuklara tecavüz ile intiharı ve ölümü teşvik etme gibi çirkin işlere bulaştıkları da ileri sürülmüştür.²⁸

Her ne kadar zaman zaman abartılmışsa da yeni dinî hareketler ve onların üyeleri hakkındaki iddiaları ve olumsuz kanaati doğrulayacak bazı somut veriler de bulunmaktadır. Söz gelimi bu hareketlerin karizmatik liderleri, nekrofilik bir tarzda, bağlılarını toplu intihara ve ölüme sürükleyebilmişlerdir. Mesela 1969 yılında Manson Family hareketinin bir takım cinayetlere karışması; 1978 yılında Jonestown'da Halkın Tapınağı adlı hareketin²⁹ üyelerinin liderleri Jim Jones önderliğinde toplu intiharı, 19 Nisan 1993 tarihinde David Yanlıları'nın liderleri David Koresh'in önderliğinde Teksas'ta Waco yakınlarındaki Carmel Dağı'nda toplu intiharı; Güneş Tapınağı tarikatına³⁰ mensup 53 üyenin 5 Ekim 1994 tarihinde İsviçre ve Kanada'da toplu intihar eylemleri; Aum Shinri-Kyo hareketinin³¹ 1994 ve 1995 yıllarında Tokyo'da

27 Bkz. John A. Hannigan, "The New Religious Movements and The New Social Movements Compared", *Review of Religious Research*, Vol.31, 1990, s.247

28 Bkz. Eileen Barker, *New Religious Movements*, London, HMSO Publications, 1992, s.10

29 Halkın Tapınağı (People's Temple): Üyelerinin toplu intihar olayı ile tanınan bu hareket, liberal protestan bir çizgiye sahip Jim Jones (1931-1978) tarafından 1955 yılında kurulmuştur. Marksist özgürleşme teolojisinin radikal bir yorumunu benimsemiş olan Jones, 1977 yılında etrafına topladığı çoğu Afrika kökenli Amerikalı yüzlerce müridini Guyana'ya götürerek tarıma dayalı bir düzeni olan bir kilise kurdu. İnsanların, kendilerinin marksist görüşlerine katılmamasına karşı bir tepki olarak 18 Kasım 1978 günü Guyana'da hareketin 900'den fazla üyesi topluca intihar etmiştir. Bkz. Grace Hallsell, *Tarıyı Kıyamete Zorlamak*, çev. M.Acar, H.Özmen, Ankara, Kim Yay., 2002, s.20-1

30 Güneş Tapınağı Tarikatı (Order of the Solar Temple): 1984 yılında Luc Jouret (1947-1994) ve Joseph Di Mambro (1924-1994) tarafından Zaire'de kurulan bir hareket. Bu hareketin, Di Mambro tarafından belirlenen ilkeleri arasında dünyada gerçek otoriteyi kurmak, ruhi olanın geçici olana karşı üstünlüğünü kabul etmek, insana itibarını geri vermek, insanlığın dönüşüm yapmasını yardımcı olmak, kiliseleri ve kiliselerle camileri birleştirmeye çalışmak, İsa'nın dönüşü için hazırlık yapmak sayılabilir. Ocak 1989'da üye sayısı 442 ulaşmış ise de, 5 Ekim 1994 tarihinde gerçekleşen toplu intihar eyleminden sonra üyesi kalmamıştır. Bkz. (www.religiousmovements.lib.virginia.edu) [5 Ocak 2002]

31 Aum Şinrikyo (Aum Shinri-Kyo): 1955 yılında doğan ve asıl adı Chizuo Matsumoto olan Asahara Shoko tarafından 1986 yılında Japonya'da kurulmuş bir yeni dinî hareket. Bu hareket, 1994 ve 1995 yıllarında çok sayıda ölü ve yaralının olduğu iki sarın gazı saldırısı, çocuk kaçırma ve adam öldürme, yasadışı uyuşturucu ilaç üretimi gibi olaylarla beraber anılmaktadır. Bkz. (www.religiousmovements.lib.virginia.edu) [5 Ocak 2002]

metroda düzenlediği sarın gazı saldırıları; Cennetin Kapısı hareketine mensup 39 üyenin 27 Mart 1997 tarihinde Kaliforniya’da toplu intiharı ve 17 Mart 2000 tarihinde Uganda’da On Emrin Restorasyonu hareketi’ne³² ait bir kilise yangınında binlerce kişinin ölmesi, Çin’de Falun Gong’un yaptığı zulümler ile ilgili olaylar bu kapsamda zikredilebilir. Çok sayıda dinî hareketin olduğu Batı toplumlarında bunların dışında da üyelerini şiddete yönelten çeşitli olayların varlığı bilinmektedir.³³

Bu olayların arka planında kıyamet vaktinin ve Mesih İsa’nın dünyaya ikinci kez gelme vaktinin yaklaşmış, hatta an meselesi olduğu, dolayısıyla hazırlık mahiyetinde bir şeyler yapılması gerektiği, ancak insanların bu konuda duyarsız olduğu ve onların dikkatlerini çekmek veya Mesih’i karşılamak için tıpkı İsa Mesih gibi kendilerini feda ederek ölüme koşma şeklinde ifade edilebilecek bir düşünce tarzının etkili olduğu söylenebilir. Bir diğer ifadeyle, Batı toplumlarında ortaya çıkmış olan yeni dinî hareketlerin karakteristik özelliklerinden³⁴ biri, ahir zaman ve dünyanın sonu ile ilgili eskatolojik beklentiler içinde olmalarıdır. Bunun en belirgin örneği, kıyametten önce barış ve selametın hüküm süreceği bin yıllık bir mutluluk döneminin (mille-nium) yaşanacağı şeklinde ifade edilebilir. Din sosyolojisi literatüründe olarak “binyılcılık” (millenarianism) adlandırılan kavram, esas itibarıyla, toplumda radikal kültürel değişmeler ve buna bağlı olarak umutsuzluk, hoşnutsuzluk ve yoksulluğun yükselmesine tepki olarak, yaklaşmakta olan binyılın yeni, âdil ve eşitlikçi bir toplum düzeni getireceği inancını ve beklentisini anlatır.³⁵ Bu tür beklentilerin temel referansı Yeni Ahit’te yer alan konu ile ilgili metinlerdir. Dolayısıyla “dünyanın sonuna ilişkin savaş, çatışma, kan ve ölüm gibi şiddet içeren bu beklentiler, kimi hristiyan grupların şiddeti meşrulaştırmaları açısından önemli bir zemin oluşturmaktadır.”³⁶

Öte yandan Batılı toplumlarda ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin bir kısmının şiddet olaylarına karışmış olmasıyla ilgili olarak farklı değerlendirmelere de rastlanmaktadır. Söz gelimi, yeni dinî hareketler üzerine yapmış

32 On Emrin Restorasyonu Hareketi (Movement for the Restoration of the Ten Commandments of God): Credonia Mwerinde ve Joseph Kibwetere öncülüğünde Uganda’da kurulan bu hareketin 1989 yılında ortaya çıktığı tahmin edilmektedir Hareketin lideri olan bu iki kişi, 78’i çocuk toplam 338 üye ile birlikte 17 Mart 2000 yılında intihar olayında ölmüştür. Bkz. Massimo Introvigne, “Tragedy in Uganda: the Restoration of the Ten Commandments of God, a Post-Catholic Movement”, 2002, (www.cesnur.org) [9 Mart 2003]

33 Geniş bilgi için bkz. Massimo Introvigne, “There is no place for us to go but up: New Religious Movements and Violence”, Uluslararası Din Sosyolojisi Derneği (SISR) tarafından 21 Ağustos 2001 tarihinde Meksika’da düzenlenen 26. Konferansa sunulan bu tebliğ, daha sonra aynı adla *Social Compass* dergisinde (Vol.49, No.2, June 2002, s.213-224) yayımlanmıştır. Karş. John R. Hall, “Religion and Violence: Social Processes in Comparative Perspective”, 2001; Bromley and Melton, *a.g.m.*, s.2-3

34 Yeni dinî hareketlerin karakteristik özellikleriyle ilgili olarak bkz. M. Ali Kirman, “Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Karakteristik Özellikleri”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*, Ankara, Diyanet İşleri Bşk. Yay., 2000, C.I, s.317-321

35 Bkz. M. Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Rağbet Yay., 2004, s.38-9; Kş. anthony Giddens (1994), *Sociology*, 2nd edition, Cambridge, Polity Press, s.476-7

36 Bkz. Gündüz, *a.g.m.*, s.40

oldukları çalışmalarla tanınan Melton ve Bromley gibi sosyologlara göre bu hareketlerin çoğu zaman şiddetle beraber anılmasında bazı yanlış anlamlar söz konusudur. Dinî hareketlerin şiddet eğilimli olduğu ve şiddet eylemlerini yaydıkları ve teşvik ettikleri şeklinde özetlenebilecek bu yanlış anlamlar, yeni dinî hareketler için esas itibarıyla istikrarsız, değişken, tehlikeli ve şiddet eğilimli bir imaj yaratmaktadır. Melton ve Bromley yeni dinî hareketlerle ilgili bu imajın, tarihî süreçte meydana gelen birkaç istisnaî olaya dayandığını ve genelleştirilemeyeceğini ileri sürmektedirler.³⁷ Bu hususta benzer bir yaklaşım sergileyen bir diğer sosyolog da Eileen Barker'dır. Yeni dinî hareketlerle ilgili çok sayıda araştırmalarıyla adından söz ettiren Barker'a göre, bu hareketlerle yeni dinî hareketlere mensup olanların suça ve ahlaksız davranışlara düşkünlükte belki de böyle bir harekete üye olmayanlara göre daha ileri oluşu zaman zaman abartılmaktadır. Oysa bazı hareket üyelerinin çağdaş toplumda olağan kabul edilenden daha ahlakî ve daha manevî yaşantılara varmaya çalışmaları hususu çoğu zaman göz ardı edilmekte ya da tam olarak bilinmemektedir.³⁸

4. Sosyolojik Açından Din ve Şiddet İlişkisi

Teologlar tarafından din, çoğu zaman bireysel ve toplumsal açıdan barış ve esenlik kaynağı olarak tanımlanır.³⁹ Fonksiyonalist teorisyenler de dini, toplumsal entegrasyonun güçlü bir aracı, çimentosu olarak görürler ve gerçek bir insanlık toplumunu teşvik eden evrensel kültürün önemli bir direği olduğunu belirtirler.⁴⁰ Bütün bunlardan din ve şiddetin birbirine uzak olgular olduğu sonucu çıkarılabilir. Zira biri bireysel ve toplumsal açıdan barış ve esenlik kaynağı iken, bir diğeri kin, düşmanlık ve nefret kaynağı olarak toplumsal düzeni parçalayan bir karaktere sahiptir. Bununla birlikte din ve şiddetin tarihi süreçte uzun beraberlikleri olduğu; hatta birçok dinin belli şartlar altında şiddete izin verdiği ifade edilmişti. Ancak burada dikkat çeken husus, din ile şiddet arasında yakın bir ilişkinin var olduğunu ileri süren tezin, yeni olmamakla birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısında artış kaydeden fundamentalizm akımı ve fobisiyle gündeme gelmesi ve özellikle 11 Eylül saldırısından sonra da küresel bir sorun olarak akademik çevrelerde sıkça ele alınması ve bu çerçevede zorlama yorumlarla da zaman zaman abartılmış olmasıdır.

Kuşku yok ki, bu hususta sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek sosyolojik bir perspektifle konuya yaklaşmak ve şiddetin kaynağı üzerinde bazı belirleme-

37 Melton J. Gordon and David G. Bromley, "Challenging Misconceptions about the New Religions-Violence Connection", D.G. Bromley and J.G. Melton (eds.), *Cults, Religion and Violence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s.42-55

38 Barker, a.g.e., s.10

39 Çeşitli din tanımları için bkz. Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, C.28, 1986, s.213-267

40 Bkz. Kirman, *age*, s.83-4, 42; Kş. Ünver Günay, "Din ve Sosyal Bütünleşme", *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, 1989, s.7; Elizabeth K. Nottingham, *Religion: A Sociological View*, New York, Random House, 1971, s.55-75

lerde bulunmakla mümkün olacaktır. Çatışmacı perspektiften bakıldığında, esas itibariyle son derece karmaşık bir yapı sergileyen toplumsal ilişkilerin, doğası gereği belli bir çatışmayı da içerdiği söylenebilir. Şu halde toplumsal bir olgu olması itibariyle şiddet ve terör eylemlerinin de çok çeşitli sebeplerden kaynaklanması söz konusudur. Bu kapsamda sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel sebepler sayılabilir. Bu sebeplerden biri de kültüre, daha doğrusu din anlayışlarına dayanmaktadır.⁴¹ Zira tarihî süreçte dinlerin veya dinî metinlerin çeşitli gerekçelerle şiddet eylemlerinin meşrulaştırılmasında önemli bir fonksiyon üstlenmiş olduğu bilinmekle birlikte, dinî görünümlü her şiddet eyleminin arkasında çoğu zaman siyasî, ekonomik vb. sebeplerin izlerini de görmek mümkündür.

İlk bakışta dinî referanslı şiddet ve terör olaylarında dinî-teolojik faktörlerin rengi çok daha belirgin olması itibariyle hâkim unsur olarak görülse de, söz konusu olayların ortaya çıkışında sosyolojik faktörlerin de son derece etkili olduğu bilinmektedir. Söz gelimi, İslam adına işlenen terör eylemlerinin kaynaklarını, özellikle Ortadoğu'da Filistinliler ile İsrail devleti arasında süren çatışmalar ekseninde analiz eden İsraili araştırmacı Bar'a göre İslamî terör olaylarını sadece dinî-teolojik açıdan ele almak yanıltıcı olacaktır. Zira meselenin İslami olmayan etiolojisine göre çok çeşitli sebepleri vardır. Bunlar arasında Arap-İsrail çatışması gibi 'siyasî', Batının kültürel sömürgeciliğine karşı duruşu ifade eden 'kültürel' ve yabancılaşma ve yoksulluk gibi 'sosyal' sebepler zikredilebilir.⁴² Şu halde şiddet ve terör üzerine yapılan analizlerle siyasî ve dinî amaçlarla eylem yapan silahlı grupları harekete geçiren dinî-teolojik faktörlerin yanı sıra sosyal, siyasal ve ekonomik faktörlerin neler olabileceği üzerinde de durmak gerekmektedir.

a) Partiküleristik Din Anlayışı ve Şiddet

Dinî inanç ve motiflerin, bireylerin sosyal aksiyonları üzerinde oldukça etkili olduğu, hatta bunların maddî faktörlerden bağımsız da gelişebileceği bilinmektedir. Din sosyolojisinin önemli isimlerinden biri olan Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde⁴³ formüle ettiği tezle bu gerçeği açık bir şekilde ifade etmiştir. Ancak bu noktada bir sosyal aksiyon örneği olarak şiddet ve terör olaylarının ortaya çıkmasında hangi din veya dinin hangi yorumu etkili olmaktadır şeklinde dinler ile dinlerin yorumları arasında bir ayrım yapmanın gereği ortaya çıkmaktadır. Söz gelimi aynı dinî gelenek içerisinde farklı yorumlardan biri şiddeti teşvik ederken, bir diğeri şiddetin her türlüşüne karşı sert bir tavır takınabilir. Her din, insanlığa barış ve huzur getirme iddiasıyla ortaya çıkar. Fakat bu iddiayı farklı anlayış ve

41 Şiddet ve barışın üretiminde kültür ve din faktörü hakkında bkz. Marc Gopin, *Holy War, Holy Peace: How Religion Can Bring Peace to the Middle East*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2002, s.3-5

42 Bkz. Shmuel Bar, "The Religious Sources of Islamic Terrorism", *Policy Review*, Issue 125, June-July 2004, s.27-37

43 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Z.Aruoba, İstanbul, Hil Yay. 1986

yöntemlerle gerçekleştirmeye çalıştıklarından⁴⁴ dolayı birbirinden farklı sonuçlara ulaşılır ve arzulanın barış ve huzur ortamı bir türlü tesis edilemez. Zira hemen her dinde partikülaristik bir anlayışın varlığı söz konusudur ve bu anlayış, bazen aynı dinî gelenek içerisinde bile mezhep ve meşrep çatışmalarına neden olmaktadır. Mesela İslam söz konusu olduğunda tipik bir örnek olarak ilk anda akla gelen Sünnî-Şîî ayrımının dışında Selefi çizgide yer alan Muhammed b. Abdulvehhab tarafından formüle edilen Vehhabî yorumu ile Maturidî-Hanefî yorumu çerçevesinde şekillenen ve bugün, her ne kadar bir takım sıkıntıları olsa da, İslam'ın diğer yorumlarından bariz bir farklılık gösterdiği için küresel bir model olarak tüm dünyada kabul gören Türk Müslümanlığı arasında şiddet ve terör konusuna yaklaşımda ciddi farklılıklar vardır.⁴⁵ Kendi din anlayışını tek doğru olarak kabul eden Abdulvehhab'ın partikülaristik yaklaşımı, fikre ve inanca yönelik hoşgörüsüzlüğü dinî doktrinle pekiştirmek ve böylece katı bir şekilciliğe ve kuralcılığa yönelmiş olmakla birlikte bugün İslam adına cinayet işleyen teröristlerin beslendiği temel kaynaklardan biri haline gelmiştir.⁴⁶

Anlaşılan, bir dinî gruba mensup insanlara sunulan din yorumu, o insanların şiddet içeren hareketlere yönelmesinde son derece etkili olmaktadır. Bir diğer ifadeyle, dinî bakış açısından beslenen ve dinî referanslı terör eylemlerine karışan örgütlerin, çoğu zaman bağlılarını mobilize eden bir hareket ideolojisi haline getirilmesi söz konusudur. Söz gelimi grup tarafından çeşitli vesilelerle periyodik olarak düzenlenen seminer, kurs, sohbet gibi toplantılarda üyeler sosyal etkileşim ortamına çekilerek yeniden sosyalleştirilir. Bu süreçte üyelerin kendilerini bu dünyadan daha çok başka bir dünyaya ait hissetmeleri, dünyaya giderek yabancılaşmaları söz konusudur.⁴⁷ Dinî hareketlerde verilen ideolojik eğitimle üyelere başkalarının günahını yüklenmek suretiyle kendini feda etme ilkesi kazandırılır. Nitekim günümüzde, özellikle dinin ekonomik modelini bağlamında sıkça ifade edilen “dinî pazarlar”ın yanı sıra, artık, “şehit pazarları”ndan da söz edilir olmuştur.⁴⁸ Aslında şehitliğin Hristiyanlık ve İslam gibi dinî geleneklerde kutsandığı bilinmekle birlikte dinî hareketlerin ve terör örgütlerinin bu kavramı maniple ettikleri söylenebilir. Şehitlik pazarı bir kere kurulunca onu kapatmak pek mümkün değildir. Hemen her kültürde ve her coğrafya da değerleri uğruna ölmek isteyen insanların varlığı söz konusudur. Bu yüzden intihar saldırıları gibi ey-

44 Durkheim'a göre dinler, insanların belli ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkmalarına rağmen bu fonksiyonlarını birbirinden farklı yöntemlerle gerçekleştirirler. Bkz. Emile Durkheim, *Dinî Hayatın İptidat Şekilleri*, çev. H.Cahit, İstanbul, Tanin Matbaası, s.9-10

45 Bkz. Kirman, “Küresel Bir Model Olarak Türkiye ve Türk Müslümanlığının İmkânı”, s.58-60

46 Vehhabilik hareketi ile küresel terör arasındaki ilişkiyi ele alan bir inceleme için bkz. Hüsnü E. Bodur, “Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Temmuz-Aralık 2003, s.7-20

47 Yeni dinî hareketlerin üye kazanmak ve kazandıkları üyeleri gruba bağlamak için başvurdukları yöntem ve teknikler hakkında bkz. Kirman, “Küresel Kült Savaşlarının Yapıldığı Meydan: Gençlik ve Aile”, s.63-8

48 Bkz. Laurence R. Iannaccone, “The Market for Martyrs: An Economic-Sociological Perspective on Religion & Suicide-Bombing”, 2003

lemleri yücelten ve kutsallaştıran dinî hareketler ölüme gönderdikleri elemanlarının yerlerini çok kolay doldurabilmektedir.

Sosyolojik bir yaklaşımla ele alındığında din ile şiddet arasında özel bir ilişkinin olup olmadığı ile tartışmalar Durkheim'a kadar götürülebilir. Durkheim'ın genel din teorisine göre din, inançlar topluluğunun pratikleri ile ilgilidir. Din toplumun kutsallaştırılmasıdır. Sapkınlık ve öteki olma, sekülerleşmiş toplumsal oluşumlarda işlemeye devam eder. Bu yüzden din alanını korumak için Durkheim tarafından tanımlanan kutsallaştırma süreci başlar. Bu çerçevede din adına savaş ve şehit olma kutsal görevler olarak ön plana çıkar. Aslında benzer durumlar Japon samuray kültüründe, Zen Budizm'de de vardır. Şiddetin kutsallaştırılması şiddetin dinin içine sokulması demektir. Olumlu anlamda kutsalın saflığını oluşturmak için onu profandan ayırmak gerekmektedir. Ritüeller veya daha geniş anlamda dinî seremoniler bu temizleme, arındırma işini yapmaktadır. Bir diğer ifadeyle din, esas itibarıyla yasadışı oluşumlar olan şiddet ve terör eylemlerini meşrulaştırma noktasında oldukça fonksiyonel bir konuma sahiptir.⁴⁹

Dinî ve siyasi hareketlerin şiddet içeren eylemlere yönelmesini sadece dinî faktörlere bağlayarak yapılacak analizler sığ ve indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Zira bu tür olayların altında sosyal faktörlerin de yattığı bilinmektedir. Bir diğer ifadeyle şiddet, karşılıklı toplumsal ilişkilerin ve etkileşimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla toplumsal bir olgu olan şiddet, belli şartlar altında artma eğilimi gösterdiği gibi, yine belli şartlarda azalma eğilimi de gösterebilir.⁵⁰ Anlaşılan şiddeti, basit, sıradan bir sosyal aksiyon olarak ele almak yerine onu uzun bir süreç içerisinde bir takım etkileşimlerin sonucu olarak meydana geldiği üzerinde durmak daha rasyonel bir yaklaşım tarzı olacaktır. Şu halde din ve şiddet arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarabilmek için şiddet olgusunu analiz ederken sosyolojik teorilerle incelemek, din ve şiddet arasındaki çoklu ilişkilerle ilgili açıklayıcı tipolojiler geliştirmek ve aralarındaki benzerlik ve farklılıklara işaret etmek ve ayrıca farklı dinî geleneklerde karşılaştırmalı çalışmalar yapmak gerekmektedir.

b) Modernleşme ve Şiddet

Bugün şiddet eylemlerinin artışından ve küresel bir sorun haline gelişinden söz ederken modernleşme sürecinde yaşanan gelişmelerin de göz önüne alınması yararlı olacaktır. Daha açık bir anlatımla modernizm, sonuç itibarıyla bir takım problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Söz gelimi, bilimin ilerlemesi ve onun teknolojiye uyarlanmasıyla birlikte insanoğlu büyük bir güç kazanmıştır. Ancak modern teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte insanlar teknolojiye her geçen gün daha çok bağımlı hale gelmişlerdir. Modern teknolojiye sahip olmak, güçlü olmak şeklinde anlaşılacak ve hayatı kolaylaştırmak üzere geliştirilen teknolojik araçların kullanım değeri artmakta ve güç gösterisine dönüşmektedir. İnsanlar ellerindeki ile yetinmemekte, doyumsuz ve hep daha fazlasını ister hale gelmektedir. Bu da kendisini son derece tehlikeli ve saldırgan bir varlığına dönüştürmekte ve sapkın davranış-

⁴⁹ Bkz. Mark Juergensmeyer, *Yeni Soğuk Savaş*, çev. A. Yalçın, İstanbul, Pınar Yay. 2001, s.259
⁵⁰ Bromley and Melton, a.g.m., s.1

lara yönelmektedir. Öyle ki, Toynbee'nin ifadesiyle "günümüz insanının geleceğine yönelik tehdit yine insanoglunun kendisinden gelmektedir."⁵¹ Anlaşılan, modern teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte insanların gerek doğayla ve gerekse kendi doğalarıyla bağları zayıflamıştır. Yine modernleşmeyle birlikte geleneksel ahlak anlayışının ve ahlakî değerlerin çözüldüğü kabul edilir. Bir toplumda neyin iyi neyin kötü olduğunu belirleyen ilkeler ve kurallar toplumu olan moral değerlerin modern toplumlarda kaybolmaya başlamasıyla toplumsal hayatta ciddi sıkıntıların doğmuş olduğu bilinmektedir. En basit şekliyle toplumsal hayatı düzenleyen değerlerin ve normların ortadan kalkması durumunda insanlar arasında iletişim kurulamamaktadır. Bu durum, Durkheim'in tabiriyle "anomi", Marx'ın tabiriyle "yabancılaşma"dır. Bilindiği gibi yabancılaşma (alienation), bireylerin kendi hayatlarını kontrol ve yönlendirme imkânını kaybetmelerini, birbirlerinden ya da belirli bir ortam veya süreçten uzaklaşmalarını ve böylece yalnızlaşmalarını ifade eden sosyopsikolojik bir kavramdır.⁵² Kendisine yabancılaşan, fizikî ve sosyal çevresiyle bağlarını koparan insanların sapkın davranışlar sergilemeleri söz konusu olabilmektedir. Bu tür davranışlar arasında saldırganlık, kaba güç kullanımı, cinsel istismar, alkol ve uyuşturucu kullanımı ve şiddet eylemleri önemli bir yer tutmaktadır. Oysa bilinmelidir ki, güç sahibi olmak ile bu gücün kontrolsüz kullanımı aynı şeyler değildir. Şu halde modernleşme sürecinde teknolojinin bir güç haline gelmesi ve böylece kuvvetlinin zayıfı kolayca ezdiği bir sömürü düzeninin ortaya çıkması söz konusu olmuştur.⁵³ Bu durumda şiddet ve türlerinin modernliğin bir parçası⁵⁴ veya en azından modernliğin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Bir diğer ifadeyle terör ve şiddet, modern insanın içine düştüğü yalnızlık, yabancılaşma, çaresizlik ve çözümsüzlüğün bir sonucudur ve hiçbir insanî değerle bağdaştırılamaz. Şu halde modernizmin dünyasında insanlara yol gösterecek temel ilkelerin ve yeni değerlerin tesis edilmesi büyük bir önem taşımaktadır.

e) Küresel Eşitsizlik ve Şiddet

Şiddet ve terör üzerine yapılan analizlerde ileri sürülen en temel argüman, aslında şiddet ve terör olaylarının geri planında yatan sosyo-ekonomik faktörlerin artan gelir ve kaynakların âdil dağıtılıp dağıtılmadığı sorusu etrafında odaklanmaktadır.⁵⁵ Ekonomik gelir dağılımında derin eşitsizliklerin olduğu, ülke bağımsızlığı ve gelecek endişesinin bulunduğu toplumlarda din, ırk, etnik kimlik ve bölgesel aidiyet duygularının şiddete kanalize edilmesinin kolay olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda şiddetin kaynağı ile ilgili sağlıklı bir analiz yapabilmek için, başından itibaren ekonomik bir süreç olma

51 Arnold Toynbee, Daisaku Ikeda, *Yaşamı Seçin*, çev. U.Ank, Ankara, 1992, s.63-4

52 Kirman, a.g.e., s.246

53 Bkz. Adnan Aslan, "Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslam Düşüncesindeki Yansımaları", *İslam ve Modernleşme*, İstanbul, 1997, s.64

54 Şiddetin terör ve savaş gibi türlerinin modernliğin bir parçası olarak ele alan bir inceleme için bkz. Hans Joas "The Modernity of War: Modernization Theory and the Problem of Violence", *International Sociology*, Vol.14, No.4, December 1999, p.457-472

55 Bkz. Vincenzo Ruggiero, "Terrorism: Cloning the Enemy", *International Journal of the Sociology of Law*, Vol.31, 2003, s.23, 33

özelliği ağır basan küreselleşme sürecinin işleyiş biçiminin iyi anlaşılması gerekmektedir. Zira şiddet ve terör eylemleri küreselleşmesi ile küreselleşme sürecinin zengin-yoksul arasındaki uçurumu derinleştiren bir süreç olarak işlemesi arasında da yakın bir bağ olduğu gerçeği artık gizli olmaktan çıkmıştır. Özellikle son yıllarda bir artış eğilimi gösteren terör olaylarının ortaya çıkışında küreselleşme süreciyle birlikte artan göç ve sosyal hareketliliğin etkin olduğu bilinmektedir.⁵⁶ Ayrıca küreselleşme sürecinin, ortaya çıkardığı imkân ve fırsatlarla zengin-yoksul arasındaki uçurumu ve eşitsizliği derinleştiren bir süreç olarak işlemesi ile şiddet ve terör eylemlerinin artışı arasında bir ilişkinin varlığından söz etmek mümkündür.

Küreselleşme sürecinde şiddet olaylarının artmış olması dikkate değerdir. Günümüzde üzerinde en çok durulan ve tartışılan kavramlardan biri olarak küreselleşme, çoğu zaman, bir yönünü homojenite ve evrenselliğin, diğer yönünü de partikülarizm ve heterojenliğin oluşturduğu iki ana unsurdan meydana gelen bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Anlaşılan “diyalektik bir süreç” olarak işleyen küreselleşme, karşılıklı bağımlılık biçimleri ortaya çıkmasıyla birlikte bir yandan uzun vadeli küresel güvenlik imkânlarının gelişmesi için fırsatlar hazırlarken, bir yandan da yeni risk ve tehlike biçimlerini yaratmaktadır.⁵⁷ Nitekim başlangıçta ekonomik bir süreç şeklinde ortaya çıkan ve özellikle sermaye, mal ve hizmet dolaşımı ile maddi alanda ulaşım ve iletişim teknolojilerinde kaydedilen hızlı ve muazzam gelişmelerin yanı sıra sağlık ve altyapı alanlarında gerçekleştirilen yatırımlarla büyük bir kabul görmüş olan küreselleşme, toplumsal ve kültürel boyutu göz önüne alındığında,⁵⁸ tüketim kültürünü geliştiren, bir yandan da haksız rekabetin, sömürünün, küresel eşitsizliğin artışına yol açan materyalist bir süreç ya da dinî ve ahlakî alanda bireylere rasyonel seçimler yapma fırsatı vererek toplumsal entegrasyon açısından çok önemli fonksiyonlara sahip dinî ve ahlakî değerlerin gevşemesine ve böylece kuralsızlık (anomi) hali olarak nitelenen toplumsal düzenin çözülmesine yol açan bir süreç olarak değerlendirilmektedir.⁵⁹

Dünyada toplumların kültürleri kadar gelişme hızları ve düzeyleri de farklı olduğu için her toplum küreselleşme sürecinin belli bir boyutunu yaşamaktadır. Nitekim küresel perspektiften bakıldığında yerkürenin üç ayrı dünyaya bölünmüş olduğu görülür. “Küresel eşitsizlik” olarak adlandırılan bu durum,⁶⁰ çoğu zaman Üçüncü Dünyanın “mutlak yoksulluk” içindeki geniş halk kitle-

56 Küreselleşme sürecinde artan göçle terör arasında doğrudan ilişki kuran bir inceleme için bkz. Ronald E. Hall, “A Note on September Eleventh: the Arabization of Terrorism”, *The Social Science Journal*, Vol.40, Issue 3, 2003, s.459-464

57 Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. E.Kuşdil, 2.baskı, İstanbul, Ayrıntı, 1998, s.170

58 Berger, Peter (2003), “Küreselleşmenin Kültürel Dinamikleri”, *Bir Küre Bin Bir Küreselleşme*, (eds.) P.Berger, S.Huntington, İstanbul, Kitap Yay., s.9-26

59 Bkz. Hüsnü E. Bodur, “Küreselleşmenin Sosyal ve Kültürel Boyutu”, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Avrupa ile İlişkiler Genel Müdürlüğü tarafından VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlıkları çerçevesinde kurulmuş bulunan Küreselleşme Özel İhtisas Komisyonu Sosyal ve Kültürel Küreselleşme Alt Komisyonuna sunulan rapor, 2000

60 John J. Macionis, *Sociology*, 4th Edition, New Jersey, Prentice-Hall, 1993, s.292-3

lerinde hoşnutsuzluk eğilimini güçlendirmektedir.⁶¹ Dünya Bankası istatistiklerine göre bugün dünya nüfusunun yarısından fazlası yoksulluk sınırının altında, bu nüfus içinde yaklaşık bir milyar insan ölüm sınırında açlıkla karşı karşıya bulunmaktadır.⁶² Küresel anlamda artan gelir eşitsizliğinin bir başka göstergesi de, dünya nüfusunun % 20'lik kesimi dünyadaki mal ve kaynakların % 86'sını tüketirken, dünya nüfusunun en yoksul % 20'lik kesiminin payına ise sadece % 1.3 düşmektedir.⁶³

Yeni toplumsal hareketler paradigması izlendiğinde, sözü edilen yoksulluk ve kuralsızlık olgusuna işaret eden ciddi uyarılar olarak son yıllarda tüm dünyada küreselleşme karşıtı bir takım toplumsal direnç ve protesto hareketlerinin ortaya çıkışına şahit olunmaktadır. Nitekim küreselleşmenin en önemli yapıcısı konumundaki ABD'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne karşı 11 Eylül 2001 tarihinde gerçekleştirilen saldırı, sözü edilen sosyolojik gerçeklerin önemini gösteren en açık gösterge olarak değerlendirilebilir. Ancak bu noktada bir hususun altının çizilmesi gerekmektedir. Küresel şiddet ve terör olaylarını açıklarken, meselenin mutlak yoksulluk teorisine ya da yoksulluk kültürüne bağlanması yeterli olmadığı gibi, meseleyi sadece sosyo-ekonomik şartlara indirgeyerek bütün yoksulları suçlu göstermenin sağlıklı bir yaklaşım olmadığı açıktır. Bu gerçeğin en çarpıcı örneği, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan bir raporda dünyanın en yoksul elli ülkesinde terör olaylarına hiç rastlanmamış olmasıdır.⁶⁴ Bu bağlamda Üçüncü Dünyanın "mutlak yoksulluk" içindeki geniş halk kitleleri kadar ileri düzeyde sanayileşmiş modern toplumlarda "görelî yoksulluk" içinde bulunan marjinal kesimlerin de hoşnutsuzluk eğilimini göz önüne almak ve bu çerçevede "görelî yoksulluk" adı verilen bir başka teorik yaklaşımın analizlerinden de yararlanmak gerekmektedir.

5. Sonuç Yerine

Din ve şiddet, insanlık tarihinin en eski iki olgusudur. Küreselleşme süreciyle birlikte her ikisinin de yükselişinden söz edilmektedir. Öyle ki, 11 Eylül saldırısından sonra terörün küreselleşmesinden söz edildiği gibi, terörizmin 21. yüzyılda da en büyük tehdit unsuru olmaya devam edeceği öngörüsünde bulunmaktadır.⁶⁵ Bu tehlike, dinî referanslı terör ve şiddet eylemlerini, bir başka ifadeyle fundamentalist eylemleri engellemek adına insan hakları ihlallerinin de dâhil olduğu her türlü yola başvurma şeklinde ifade edilebilir. Fundamentalizm suçlamalarının demokrasi dışı sonuçlar doğurduğunu üç örnek olay ekseninde kapsamlı bir şekilde analiz eden bir sosyolog, "insan

61 Küreselleşmenin taşıdığı iç sakıncalar için bkz. Nusrat Ekin, *Küreselleşme ve Gümrük Birliği*, İstanbul, İTO Yay., 1999, s.59-62; Joseph E. Stiglitz, *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı*, çev. A.Taşcıoğlu, D.Vural, İstanbul, Plan B Yayınları, 2002; Richard Falk, *Yırtıcı Küreselleşme*, çev. A.Çaksu, 2.baskı, İstanbul, Küre Yay., 2002, s.viii-x

62 Ekin, a.g.e., s.59

63 Bkz. Ruggiero, a.g.m., s.33

64 Bkz. Ruggiero, a.g.m., s.33

65 Ronald E. Hall, "A Note on September Eleventh: the Arabization of Terrorism", *The Social Science Journal*, Vol.40, Issue 3, 2003, s.459-464

haklarını yaşatma adına insanları öldürme” olarak ifade edilebilecek olan böyle bir tutuma sahip olanların karşı tarafta yer alan rakiplerini fundamentalist oldukları gerekçesiyle öldürmek yok etmek amacıyla bir cadı avı başlatmalarının söz konusu olabileceğine işaret etmektedir.⁶⁶ Öte yandan, teröre terörle karşılık verme eğilimi sonuç itibarıyla bir kısır döngü yaratmaktadır. Nitekim günümüzde hızla artan anti-Amerikanizm dalgasının her geçen gün güçlenmesi de, bir anlamda, yeni 11 Eylül’leri doğuracak potansiyel tehdit olmaya devam etmektedir.⁶⁷

Bu tespitler ışığında birkaç hususun yeniden vurgulanması yararlı olacaktır. Öncelikle şiddet ve terör üzerine yapılan analizlerde siyasî ve dinî amaçlarla eylem yapan silahlı grupları harekete geçiren dinî-teolojik faktörlerin yanı sıra sosyal, siyasal ve ekonomik faktörlerin de üzerinde durmak gerekmektedir. Başta siyasal ve ekonomik olmak üzere pek çok sebepten kaynaklanan şiddet ve terör eylemlerinin belli bir toplum tipine veya belli bir dinin müntesiplerine özgü olmadığı en açık tarihî gerçeklerdendir. Bu noktada din ile dinin birer yorumu olarak ortaya çıkan mezhep, fırka, grup, hareket, tarikat gibi tezahürlerin birbirinden ayrı kategorilerde değerlendirilmesi gerekmektedir. Kutsal kitaplarda yazılı olan din ile dinin yorumları her zaman farklı olmuştur. Zira biri ‘ilahî’ iken diğeri ‘insanî’ bir özellik arz etmektedir. Bu bağlamda İslam söz konusu olduğu zaman beşerî yorumların din gibi değerlendirilerek bir takım eleştirilerin yapılması ile hristiyan bir kültüre sahip batılı toplumlarda ortaya çıkan dinî hareketlerin sergilemiş olduğu şiddet eylemlerinin Hristiyanlık’tan bağımsız salt toplumsal bir olay gibi ele alınması büyük bir çelişki örneği olacaktır. Böyle bir çifte standardın kışkıracıdan kurtulmak için ilahî olan dinleri beşerî olan yorumlarından ayrı ele almak ve bu çerçevede dinlerin uluslar arası barışa katkı sağlayacak, diyalog ve işbirliği eğilimleri güçlü yorumlarının ön plana çıkarılmasına çalışmak gerekmektedir. Özellikle dünya devletleri arasındaki yakınlaşma ve işbirliği eğilimlerinin giderek arttığı küreselleşme sürecinde uluslar arası ilişkilerde siyasî, ekonomik, stratejik, kültürel ve askerî faktörlerin yanı sıra, dinî değerlerin de önemli ölçüde rol oynadığı bir gerçektir. Şu halde şiddet ve terör olaylarıyla dinler arasında bir bağ kurarken bu bağın tek yönlü kurulması yerine söz konusu olayların önlenmesi ve uluslar arası barışın sağlanmasında dinin oynayabileceği fonksiyonlar üzerinde de durulması gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle, günümüzün küreselleşen dünyasında hiçbir insanî değerle bağdaşmayan terör ve şiddetin çaresizliği ve çözümsüzlüğü karşısında insanlara yol gösterecek temel ilkelerin ve yeni değerlerin tesisinde ve bunların meşrulaştırılmasında dine büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır.

66 Bkz. Juergensmeyer, a.g.m., s.223-246

67 Amerikan karşıtlığının nedenleri ve olası sonuçları hakkında bkz. John L. Esposito, “11 Eylül’den üç yıl sonra ABD ve Ortadoğu”, *Zaman*, 17 Eylül 2004, s.18